

Felvidék és Kárpátalja erődített helyei

(várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a 10. századtól a 19. század végéig)

Bevezető

A korábban két kiadásban is napvilágot látott *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei* című összefoglaló kötetünk mintegy folytatásaként jelen munkánkban a hajdani Magyar Királyság északi részein található erősségek bemutatását készítettük el. Jókora nehézséget jelentett számunkra az anyaggyűjtés, illetve a forrásirodalom áttekintése során, hogy az általunk vizsgált területen az utóbbi évtizedekben történt számos ásatás és épületrégészeti kutatások publikációi, valamint az ezeket összegző tanulmányok napjainkig nagyrészt csak szlovák nyelven olvashatók. Teljességre törekvő könyvünk létrehozásakor azzal is szembesülnünk kellett, hogy az északi szomszédunknál megjelent legutóbbi, tudományos igényű mű, várakat felsoroló kötet (Miroslav Plaček – Martin Bóna: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava, 2007.) is mindössze a közismert, nagyobb várakat, várromokat tartalmazza (összesen 150 helyszínt). Pedig ha a középkorra datálható, de mára elpusztult és csak nyomaikban azonosítható várakat, valamint a castellumokat, a városfalakat, a templomvárakat, az újkori sáncokat és a barlangvárakat is számba vesszük, a Felvidéken található erődített helyek száma megközelíti a hétszázat.

Mindez azonban nem szegte kedvünket, sőt épp emiatt úgy gondoltuk, mindenképpen szükséges és időszerű létrehozni egy modern, új történeti és régészeti kutatásokat tartalmazó kötetet erről a területről. Többéves kutatómunka és a történeti nézőpontok tisztázása után úgy érezzük, hogy sikerült objektív, mértéktartó, korrekt történelmi alapokra helyezett összefoglalást adnunk az olvasó kezébe.

Összeállításunk elkészítése során igyekeztünk bemutatni a Felvidék és Kárpátalja lehető legtöbb erődített helyét úgy, hogy az ismertetés minden esetben helyszíni bejárásokon, fényképes dokumentáláson és a kapcsolódó publikációk tanulmányozásán alapuljon. A terjedelmi korlátok miatt nem lehetett célunk részletes történeti leírások, illetve művészettörténeti elemzések készítése, ellenben ismét nagy hangsúlyt fektettünk a helyszínek pontos beazonosítására, valamint a jelenlegi állapotok ismertetésére.

Az „erődített helyek” összefoglaló elnevezés alatt minden, valamilyen védelmi elemmel ellátott, védekezésre alkalmas módon létrehozott építményt értünk. Ezért bemutatásunk tartalmazza a vizsgált terület várait (legyenek azok kővárak vagy föld-fa várak), erődített kastélyokat, városfalakat, castellumokat, őrtornyokat, templomvárakat, barlangvárakat, erődöket, valamint újkori sáncokat és tartós harcállásokat is. Az erődített templomokat munkánkban egységesen templomvárnak nevezzük, bár tisztában vagyunk az ezzel kapcsolatos terminológiai bizonytalanságokkal.

Vizsgálódásunk időbeni határa a 10. század elejétől a 19. század végéig terjedt. A 10. század előtt épült várak közül csak azokat szerepeltetjük kötetünkben, amelyek későbbi használatára, újrahazsnozására utalásokat találtunk a vonatkozó szakirodalomban.

Gyűjtésünk térbeli határát a mai Szlovákia és Ukrajna kárpátaljai területének határainál szabtuk meg. Néhány esetben azonban eltértünk ettől a rendező elvtől. Akkor tettük ezt, amikor az 1914-es határokon túl, de annak közelében a Magyar Királyság történetéhez kapcsolódó erődített helyeket találtunk. Ilyen kivételt tettünk a Jablonkához közeli erőd- és tartós harcállás csoport, a Bari szövetség Lengyelország déli határainál emelt erődített táborai, valamint a kuruc támadások ellen a Morva folyó nyugati partja mentén kiépített hosszú

sáncmű tárgyalásakor. A komáromi erődcsoport esetében a jobb megértés érdekében a szlovákiai erődelemeket a Magyarországon található erődökkel együtt tárgyaljuk.

Az általunk tanulmányozott várakat és templomokat az utóbbi években kivétel nélkül bejártuk, így a közölt információk és leírások első kézből származnak, frissek és megbízhatók. A teljesen elpusztult, de a maguk korában jelentős várakról is készítettünk ismertetést, annak ellenére, hogy ezek helyszínét bejárva érdemi maradványokat nem találtunk.

Az egyes erődített helyek leírásakor felsoroljuk a vonatkozó legfontosabb történeti adatokat és eseményeket. Feltételezzük azonban, hogy az olvasó legalább főbb vonalaiban ismeri a Magyar Királyság történelmét, ezért erre külön nem térünk ki.

Bár munkánk célja a kiválasztott területek várainak és erődítéseinek bemutatása volt, és határozottan nem történeti áttekintés készítésére törekedtünk, mégsem tehetjük meg, hogy ne tisztázzuk álláspontunkat néhány alapvető kérdéssel kapcsolatban. Ezek közé tartozik a vizsgált földrajzi egységek elnevezése, névhasználata is.

Szlovák szomszédaink napjainkban is gyakran tiltakoznak a mai Szlovákia területének Magyarországon elterjedt Felvidék elnevezése ellen. Ami az általunk szintén használt tájegység elnevezését illeti, igaz ugyan, hogy az 1918-ban megalakult Csehszlovák Köztársaság Morva folyótól keletre eső teljes területét Felvidéknek nevezi a magyar köznyelv, azonban ezt mindig egy tájegység, nem pedig politikai alakulat nevéként használja. Felvidék kifejezés alatt a 19. századig Magyarország északi, főként szlovákok által lakott hegyvidéki területeit értették. Emellett az ország északi részére más elnevezések is használatosak voltak, ráadásul eltérő, változó nagyságú területek közös elnevezéseként. Így például a 19. századi Felső-Magyarország név a mai Szlovákiánál nagyobb terület megjelölésére szolgált, nagyjából a Duna északi partjának vonalától a Vác–Eger–Miskolc vonalon át a mai Kárpátalját is magában foglalva a Felső-Tisza-vidék térségét is jelentette.

A Csehszlovák Köztársasághoz 1919 és 1939 között tartozó Kárpátalja elnevezésnek nincs 20. század előtti hagyománya. Területét a trianoni békeszerződésben Magyarországtól Csehszlovákiához csatolták Podkarpatska Rus néven. A magyar köznyelv is csak 1920 után kezdte használni a Kárpátalja megnevezést.

A történelmileg kialakult Felvidék és Kárpátalja földrajzi elnevezések használatával nem a szlovákok vagy a ruszinok megsértése volt a célunk, de jelen esetben nem is mondhatunk le azokról egy magyar nyelvű könyv megírásakor.

Az egyes objektumok pontos lokalizálásához a Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887) során készített 1:25 000 és 1:75 000 arányú térképszelvényeit, az 1:50 000 léptékű, 1941 és 1943 között készült katonai térképeket, modern 1:25 000 léptékarányú térképeket és az általánosan ismert 1:50 000-es turistatérképeket használtuk. Könyvünk mellékleteként kihajtható, nagy méretű térképpel könnyítjük meg a bemutatott erősségek elhelyezkedésének jobb megismerését. A térképek és a leírás mellett, ahol csak lehetőségünk volt rá, a megértést segítő alaprajzot és rekonstrukciós rajzot is közlünk. Ahol nem állt rendelkezésünkre a szakirodalomból átvehető felmérési rajz, ott helyszíni bejárásaink során alaprajzi vázlatot vagy saját felmérést készítettük. Az újkori erődítések ismertetésekor gyakran mellékelünk korabeli térképeket, illetve ezek részleteit. Néhány esetben egykorú veduták, metszetek voltak segítségünkre az egyes részletek pontosabb bemutatásában.

Munkánk szerkesztése során az erődített helyekhez közeli helyiségek magyar neveit használtuk ábécérendbe szedve, ugyanakkor könyvünk mellékleteként többnyelvű helységnévtárat mellékelünk az egyes helységek beazonosításának megkönnyítésére.

A helységnévsor kialakításához Lelkes György *Magyar helységnév-azonosító szótárát* (Baja, 1998), valamint ennek 2011-ben Budapesten megjelent bővített kiadását használtuk, az 1910-es népszámláláson alapuló magyar helyneveket tekintve a névsor alapjának.

A könyvben található fényképek túlnyomó többségét a szerzők készítették, mindössze néhány esetben használva csak várkutató barátaik jobb minőségű felvételeit. A közölt képek esetében

a cél sohasem a lehető legjobb fényviszonyok kivárása vagy a legkitűnőbb beállítások megkeresése, hanem a legjellemzőbb látképek és részletek bemutatása volt. Ahol csak lehetett, távoli kép is készült a romok földrajzi helyzetének érzékeltetése érdekében.

Morvák, szlávok, magyarok ezeregyszáz év távlatából

Tekintettel arra, hogy e várlexikonunk időhatárának kezdetétől a honfoglalást követő magyar fennhatóság felvidéki megjelenését választottuk, nem kerülhetjük meg ennek a kulcsfontosságú időszaknak a rövid történelmi-földrajzi vizsgálatát.

A hivatalos szlovák álláspont szerint a 9. században a mai Szlovákia történelmi előzményeként 833 után létrejött Nagy-Morávia, majd a 870-es évek során I. Svatopluk király uralma alatt kialakult az ún. Nagymorva Birodalom, melynek a szlovák történelemszemlélet kialakításában napjainkban is alapvető szerepe van. A morva államalakulat hazai történészeink (Pauler Gyula, Bóna István, Györffy György, Vajay Szabolcs stb.) szerint a Cseh-Morva-középhegység és a Garam közötti területet jelentette. Így gondolták ezt a 19. században olyan ismert szlovák történészek, mint Pavel Jozef Šafárik vagy František Sasinek is. Ez a vélemény azonban szlovák részről a 20. század második felében gyökeresen megváltozott. Jól tükrözi ezt többek között Ján Dekan 1980-ban megjelent kötete a Nagymorva Birodalom koráról és művészetéről; ennek egyik térképe szerint Morvaföld 874 után a Cseh-medencétől egészen Zemplénig ért. A *Historický časopis* (1985) és a *Studia Historica Slovaca* (1988) lapjain Matúš Kučera és Peter Ratkoš történészek több régésszel egybehangzóan kifejtették, hogy a Nagymorva-birodalom keleten az Ung forrásvidékéig terjedt, az északi határt pedig a Kárpátok gerince jelentette. Szerintük Nagy-Morávia területe Svatopluk uralma idejében az egész mai Szlovákiát lefedte, sőt Lubomír Haulik szerint elérte a 380 ezer km²-es kiterjedést, fennhatósága alá vonva a mai Szlovákiával határos országok területének jelentős részét.

Az újkori cseh és szlovák kutatók szívesen nevezik a korábbi Morva-völgyi és a Nyitra központú, 833 körül egyesített két szláv fejedelemséget Nagymorva Birodalomnak, bár azt egyetlen korabeli oklevél, évkönyv, irat sem nevezi így. A néhány évtizeddel a Morva Fejedelemség bukása után, 950 körül keletkezett *De administrando imperio* című munkájában VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár többször említett ugyan egy Magna Moravia (μεγάλη Μοραβία) nevű országot, amelyet azonban határozottan a Balkán-félsziget középső részére helyezett.

Itt kell megemlíteni, hogy a Morva Fejedelemség lokalizációjáról az 1970-es évektől kezdve vita bontakozott ki, elsősorban Boba Imre munkássága nyomán. Boba és követői a Morva Fejedelemség elhelyezkedését az évszázadok alatt kialakult hagyományos elképzeléssel ellentétben változatos módon az Észak-Balkán, Délnyugat-Erdély, Duna-Tisza köze régióba helyezik, ahonnan szerintük csak 870 után terjeszkedve vették birtokba a Dunától északra eső területeket. Ez a nézetrendszer alapvetően a korabeli dokumentumok újraértelmezésén alapul, azonban nem támasztják alá a megjelölt területekről származó régészeti leletek.

A Morva Fejedelemség bukásának idejét tekintve a magyar történelmi szakirodalom nem egységes, a kutatás ezt 902–908 közé teszi. (Kristó Gyula a morvák legyőzését még előbbre, 900-ra keltezi). Amint azt Koszta László talán a legszemléletesebben leírja, a magyarok 902-ben kiszorították a morvákat Nyitra környékéről és a Vág völgyéből, majd ezt a folyamatot mintegy betetőzte a 907-ben lezajlott pozsonyi csata (Szóke Béla Miklós véleménye szerint ennek helyszíne Mosaburg, a mai Zalavár környékén lehetett). E csata következményeként a

10. század elején a Vág és a Nyitra folyók közti terület, a Garam mente és Mátyusföld magyar fennhatóság alá került. A szlovák kutatók ezzel szemben a 10. század folyamán fokozatosan bekövetkező magyar megszállás mellett érvelnek, és ezt az időszakot átmeneti korszakként emlegetik.

A régészeti leletek azt igazolják, hogy a 900. esztendő követően a szláv lakosság a harcok ellenére helyben maradt. A Morva Fejedelemség területén 902-ben két idegen nép – a bajor és a magyar – ütközött meg, ami arra mutat, hogy akkoriban Morávia mint független állam már nem létezett. A helyi szláv lakosság alig tanúsított ellenállást, amikor a magyarok, kiűzve a bajor seregeket, fennhatóságuk alá vonták a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékét.

Azt, hogy a főként szláv eredetű helyi lakosság és a magyarok között nem volt ellenséges viszony, jól példázza a Nyitrától északra, a Zobor-hegy nyugati lábánál lévő Lupka szélén feltárt 9–10. századi temető. Ebben a szláv sírok mellett a 10. századra keltezhető magyar sírokat is feltárták (ezt a temetkezések mellékletei egyértelműen igazolták).

Források:

Kniezsa 1938. 399–403. Ratkoš 1965. 158–159. Vajay 1968. 41–42, 94–95. Dekan 1980. 50. Püspöki 1982. 3–24. Györffy 1982. 298–301. Senga 1983. 307, 343. Györffy 1984. 589–590, 597–604, 634–639. Szarka 1986. 17–18. KMTL 652. Vékony 1986. 12–13. Chropovský–Ruttkay 1988. 15–50. Lukačka 1994. 136–138. Boba 1996. 1–141. Krekovič 2004. 51–52. Petrovics 2005. 175–199, 261–267. Nevizánszky 2007. 6–14. Koszta 2009. 266–267. P. Kazán 2010. 179–184, 186. Kováč 2011. 35. Langó 2012. 256–260. Katona-Kiss 2012. 199–218. Szőke 2014. 48–59, 87–93, 114–115.

Az erődített helyek névsor szerinti bemutatása nem világít rá az egyes helyszínek közötti történelmi, várépítészeti összefüggésekre, ezért a következőkben igyekszünk tömör áttekintést nyújtani az adott korszak jellegzetes erődítéstípusairól. Ismertetőink azonban épp rövidegükből adódóan nyilvánvalóan nem pótolhatják a témakörökben az elmúlt évtizedekben megjelent jelentős és terjedelmes könyveket és tanulmányokat.

A 8–9. században épült szláv várakról és azok továbbéléséről a magyar honfoglalás (a 10. század eleje) után

Meglehetősen jelentős azoknak a váraknak a száma, melyeket a szlovák kutatók a 8–9. századra, a Morva Fejedelemség fennállásának idejére datálnak. Közülük ez a könyv csak azokkal foglalkozik, amelyeknek a magyar honfoglalás utáni továbbéléséről, 10–11. századi használatáról megbízható adatok állnak rendelkezésre. Ezekről a várakról a magyar szakirodalomban önálló, modern tanulmány nem készült, mindössze néhány rövidebb ismertetés, közvetett említés olvasható egy-egy erősségről. Ezért e kötet szerzői fontosnak tartották, hogy bővebb terjedelemben térjenek ki erre a témakörre.

Először is érdemes áttekinteni a morva korszak (8–9. század) várainak történelmi-tipológiai kérdéseit szlovák szemszögből. Ezzel a témakörrel legutóbb 2004-ben Drahoslav Hulínek és Michal Čajka foglalkozott behatóan az árvai régió kora középkori erősségei kapcsán (Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku. Slovenská Archeológia 52/1. [2004] 77–120.). Tanulmányukban igyekeztek összefoglalni az elmúlt 40–50 év ez irányú kutatási eredményeit, illetve megpróbálták felvázolni e várak keletkezésének idejét, és összehasonlító elemzéseket is végeztek (a szlovák régész körökben

általánosan elfogadott szláv vártipológia alapjait még Čeněk Staňa fektette le az 1980-as évek közepén).

Hulínek és Čajka szerint a legkorábbi várak a mai Nyugat- és Közép-Szlovákiában a 8–9. század fordulója körül épültek fel (ennél korábbi szláv várépítkezésről nem beszélhetünk). Keletkezésük politikai hátterét elemezve arra következtetnek, hogy ebben feltehetően közrejátszottak a frank támadások 791–796 között, melyek megdöntötték az avarok uralmát. A legkorábbi várak, illetve erődített telepek közé tartozott nagy valószínűséggel Szomolány-Molpír, Felsőkubin-Éleskő (Ostrá skala) Dévény, Privigye-Hradec, Pobedény-Hradistye és Podhradistye, Berencsváralja-Óvár (Majeričky), Berencsváralja-Podzámok-Óvár (Stary hrad), és Isztebne-Hrádok erősségei. Feltételeken ezekhez sorolják Pozsonyt és Óbars erődített telepét, utóbbinál azonban megjegyzik, hogy az ásatások egyelőre nem igazolták ezt a keletkezést. Ugyanezen a századfordulón vagy talán kevéssel később, a 9. század első harmadában épülhetett Nyitra erődítése a Mártonhegy (Martinský) csúcsán, Turócjeszenő-Visegrád, Muzsla-Csenke-puszta (Čenkov) és Szentgyörgy (Pozsony vm.) erődített telepe. Miután Mojmir 833 körül uralomra került Nyitra környékén is, a hatalmi harcokban több vár elpusztult (például Pobedény), vagy elvesztette jelentőségét (Felsőkubin). Nagymorávia keletkezését (833) követően újabb várak épültek, illetve néhány korábbi felújítottak. A 9. század második harmadának kezdetén keletkezett Dévényújfalú mindkét szláv vára, Kisdivény-Nagyhegy (Veľky Vrch) és Beckó, valamint Nyitrasárfő udvarháza. Ugyanehhez az időszakhoz köthető szerintük Pozsony és Nyitra várainak kiépítése. A 9–10. század fordulóján emelt erősségek körébe tartozik Garamszentbenedek-Szentbenedek (Beňadická skala), Gyetva-Kalamárka, és ekkor került átépítésre Szentgyörgy-Nestich. Az Újbánya határában lévő Zámčisko már a 10. századhoz köthető.

A szlovák szerzők véleménye szerint Nagymorávia területén, annak fennállásakor (833–902) 35–40 vár (köztük több refúgium) működött. Bár a magyar királyság szervezése során megszűnt egy-egy vár (pl. Ducó), a szerzők szerint a 9–10. századi folytonosság kimutatható. Több szláv erősséget a 13. században kővárrá építették át, némelyik helyén középkori város fejlődött. Pozsony, Nyitra, Trencsén, Óbars nem vesztett jelentőségéből: megyeszékhelyek lettek és jelentős szerepük volt a Magyar Királyság történetében. A többi szláv vár is helyi központ lett, az őrvárakat és refúgiumokat ugyancsak tovább használták.

A Morva Fejedelemség keletkezése utáni várakat funkcióik alapján Hulínek és Čajka az alábbiak szerint csoportosította:

1. *Központi erődített telep, telep-agglomerációval (elővárossal), a fejedelemség közigazgatási-gazdasági feladatainak ellátására* – ezeken a helyeken szerintük kézműves ipar, kereskedelem és vallási központok is működtek, azaz egyfajta proto-városoknak, városi típusú agglomerációknak (civitas) tekinthetők ezek a telepek. Nyitra különösen fontos közülük, valamint Dévény (jelentős hadászati-stratégiai szereppel) és Pozsony, bár utóbbiról kevés az ismeretanyag.

2. *Helyi jelentőségű közigazgatási központ* – Nagymorávia északi részén ilyen volt Felsőkubin-Éleskő, majd az öt idővel fölvaltó Kisdivény-Nagyhegy (Veľky Vrch). Ehhez hasonló áthelyeződés ment végbe Pobedény és Ducó között is. Ugyancsak lokális központot feltételeznek Zólyom-Mátyásfalva és Turócjeszenő-Visegrád esetében.

3. *Katonai-stratégiai jelentőségű őrhely, erődítmény* – ezek az előző két csoportba tartozó telephelyek védelmének fokozása céljából épültek, és állandó őrség tartózkodott bennük (többek között Szentgyörgy, Nemesváralja-Martákova skala, Kiskoszmály-Grác, Trencsénteplic-Ördög-szikla, Gyetva-Kalamárka, Lednice).

4. *Menedékhely (refúgium)* – 16 ilyen helyet sorolnak fel, de hozzáfűzik, hogy ásatással még nem vizsgálták meg ezeket. A refúgiumszerepet eddig csak Vágsziklás-Chochel és Nemesváralja-Basta esetében igazolta egyértelműen régészeti feltárás.

Hulínek és Čajka ezután a topográfiai külsőségeket (a várak mérete, földrajzi fekvése és az erődítések szerkezete) veszi sorra. Méretük alapján három típust különböztetnek meg: a legfölbjebb háromhektárnyi területű, kis méretű szláv vártípus számított a legelterjedtebbnek. Ezek lehetnek udvarházak, helyi központok (Nyitrasárfő, Ducó, Zólyom-Mátyásfalva) vagy kisebb erődített őrhelyek (Dévényújfalva mindkét szláv erőssége, Gyetva-Kalamárka, Garamszentbenedek-Szentbenedekkö, Kiskoszmály-Grác, Muzsla-Csenke-puszta, Garamtolmács).

A 3–10 hektár méretűek egy része telep-agglomerációval, elővárossal rendelkezett: Nyitra (8,5 hektár), Pozsony (5,5 hektár), Dévény (6,5 hektár). Idetartozott több erődített helyi központ, mint például Felsőkubin-Éleskő (Ostrá skala), és a katonai-stratégiai őrvárak némelyike. A 10 hektár feletti terjedelemmel rendelkező várakra is akad néhány példa (Kisdivény és a Nemesvár-alja-Bosác feletti Hradiska), ám ezekben csak gyéren beépített telepek voltak.

Ami e várak védelmi technikáját illeti, a 8–10. századi váraknál először egy árkot ástak. Ezután egyszerű vagy kombinált erődítéseket hoztak létre. Az egyszerű típusnál fapaliszád volt bemélyítve egy cölöpök számára kiásott árokba, vagy árok és töltés (sánc), amelybe a paliszádot behelyezték. A kombináltaknál máglyarakásszerű vagy kamraszerkezet, esetleg köpenyszerkezet készült.

A Hulínek–Čajka szerzőpáros végül mintegy 80 erődített helyet sorol fel Nyugat- és Közép-Szlovákiában, azonban sietve leszögezik, hogy különbözőek az ismeretek róluk, a kutatások intenzitása, részletessége nem egyforma, sok helyen hiányos. A datálások is problémásnak mondhatók: ezeket legtöbbször a helyszínen fellelt kerámia alapján végzik, melynek pontosabb kormeghatározása azonban általában bizonytalan. Gyakran még a vár rendeltetését is nehéz meghatározni. Egyes korai váraknál a régészeti kutatáskor telepnyomok előkerültek ugyan, ám a későbbi átépítések a korábbi erődítéseket sokszor megsemmisítették, így ezek esetében feltételezésekre vannak utalva. Összességében kevésnek érzik a 8–10. századi szláv várakkal kapcsolatos kutatásokat, ásatásokat, terepbejárásokat.

Peter Šalkovskýnak egy 2012-ben megjelent tanulmánya ugyancsak rámutat arra, hogy a szlovákok által kora középkorinak („včasný stredovek”) nevezett morva vagy nagymorva erősségek terminológiája és különösen kronológiája terén jelentős bizonytalanságok figyelhetők meg. Šalkovský vizsgálat alá vonta a Szlovákiában ma ismert, általa 8–10. századra datált szláv várakat, illetve erődített településeket. Elnevezésük kapcsán először terminológiai kérdésekkel foglalkozott, folyamatosan külföldi (német lengyel, cseh) analógiákat igyekezett alkalmazni rájuk, majd a várakat többé-kevésbé részletes adatokon alapuló elemzések és értelmezések alapján besorolta, csoportosította. Kénytelen volt azonban beismerni, hogy egy részükben alig vagy egyáltalán nem történt régészeti kutatás, így több esetben nincs elegendő ismeretanyag a pontos kronológiai besorolásra. Másutt megjegyezte, hogy számos helyszín nem megfelelően dokumentált, de bízik benne, hogy a jövőbeni kutatások valószínűleg megerősítik majd a kormeghatározással kapcsolatos addigi vélekedéseket (Šalkovský 2012. 47–60.).

A szlovák szakirodalomban jól megfigyelhető, hogy időről időre változik a vélemény egy-egy korai szláv vár datálása kapcsán. Ez jelentős részben abból fakad, hogy sokféle módszerrel kelteznek egy adott erősséget: felszíni leletek alapján, a belső területen feltárt jelenségek és előkerült tárgyi leletek elemzése során, a sánc és általában az erődítés vizsgálatát követően, gyér történeti források, szakirodalmi leírások összegzése nyomán vagy tipológiai módszerrel.

A szlovák régészek által a felszínen fellelt vagy kiásott kerámiák valójában többnyire nem alkalmazhatók 100 évnél pontosabb keltezésre, a morva időszak (8–9. század) kerámiakronológiája nem kellően kidolgozott, illetve meglehetősen szubjektív. A tipológiai összehasonlítások keltezési pontossága is csak nagyon hozzávetőleges és viszonylagos.

A közelmúltban néhány erősség esetében radiokarbon (^{14}C -izotóp) vizsgálatot is végeztek. Joachim Henning és Matej Ruttkay vizsgálatnak vetette alá Majtény, Pobedény, Bény, Nyitra, Nyitrabajna és Pozsony várait. Ez a módszer még mindig jelentős, kb. 50–60 évnyi tévedéssel datál, mégis jobban eldönthet némely kérdéseket. Tatiana Štefanovičová azon elméletét, miszerint a 9. században a pozsonyi Várhegyen állt Nagymorávia egyik központja, illetve vára, épp a ^{14}C -izotóp vizsgálat zárta ki, és egyértelműen a 10. század közepe tájára, vagy az azt követő hatvan esztendőre helyezte a pozsonyi vár legkorábbi sáncának keletkezését. Štefanovičová prekonceptióját az 1970-es évek közepén többször is publikálták, ez a váratlan végkimenetelű eredmény azonban mindmáig közöletlen, bár szakmai berkekben köztudott.

A datálás pontosítására a leghatékonyabb természettudományos módszernek jelenleg a dendrokronológiai keltezés számít. Szlovákiában még nincs meg a teljes évgyűrű-kronológia a 8–10. század időszakára, bár a régió természeti adottságait figyelembe véve ennek megvan a lehetősége. A morva központok tanulmányozása kapcsán ezt a kutatási módszert is bevetették már, amint erről Charles R. Bowlus történész is említést tett. Bowlust a bécsi archeológus Erik Szameit arról tájékoztatta, „hogy a Dunától északra folytatott ásások helyszíneiről származó, dendrokronológiai vizsgálatoknak alávetett minták meglepő eredménnyel szolgáltak. Azt bizonyítják ugyanis, hogy a Mikulčicéhez hasonló erődítmények nem 830 körül épültek, miként azt korábban a kevésbé pontos ^{14}C -izotóp segítségével elvégzett radiokarbon vizsgálatok sugallták, hanem 870 után” (Bowlus 2005. 215–216.). Ami a 10. század első évtizedében a Felvidéken történt magyar hatalomváltást illeti, a Nyitra-vidék, a Vág-völgy és a Garam mente területén lévő, ma ismert morva-szláv várak jelentősebb harcok híján különösebb katonai szerephez nem jutottak. Egy részük már jóval korábban, a szinte állandósult morva–frank háborúk során, valamint II. Szvatopluk és II. Mojmír 898-ban kitört testvérháborúja folyamán elpusztulhatott. Néhány erősség (Dévény, Nyitra, Trencsén, Beckó, Zólyom-Mátyásfalva) a későbbiekben fontos szerepet játszott a Magyar Királyság történetében. Más jelentékenyebb erődítmények, erődített települések, kultikus vallási központok (Nyitrasárfő, Ducó, stb.) a 10. század során fokozatosan használaton kívül kerültek. Egypár megerősített, elszigetelt szláv telep még több évszázadon keresztül fennmaradt (jó példa erre Kossuthfalva és Szucsány-Skala). Ezeken a helyeken a helybeliek gondosan karbantartották a településüket védő sáncokat, amelyek kisebb támadások ellen sokáig védelmet biztosítottak.

Az Északi-Kárpátokat a 12. század végéig a magyar királyi hatalom igyekezett gyepülvének, védelmi sávnak megtartani. A hegyekkel, nagy kiterjedésű erdőrengetegekkel borított területen egymástól nagy távolságra, kis létszámban, laza szervezetben élő, elsősorban vadászó, halászó, pásztorkodó szláv népesség élt, melyet a szolgálónépi rendszerbe tagoltak, és a határőrök különböző etnikumú öröket és lövöket telepítettek közéjük. Ezek a kisebb szláv közösségek háborús időkben olykor felhúzódtak egy-egy korábban felhagyott erősségbe, melyek gyakran már természeti fekvésüknél fogva is kellő biztonságot jelentettek. Amint arra Juraj Malec tanulmánya is rámutat, már a 11. századtól szórványleletek igazolják, hogy ezek a várak olykor egészen a 15. századig menedékhelyet nyújtottak a környék lakosai számára (például Hatna, Alsómarikó-Siroká, Nemesváralja-Martáková skala). Ismeretesek olyan szláv előzményű erősségek is, amelyeket a késő Árpád-korban építettek újjá (Alsókemenec, Háromudvar-Hradek, Turócjeszenő-Visegrád). Némelyikbe a 15. század során a husziták is befészkeltek magukat (Nemesváralja-Basta, Alsómarikó-Siroká, Turócjeszenő-Visegrád). Alojz Habovštiak a vidéki középnemesség 12–15. század között épült 36 kis méretű várát sorolta fel egyik közleményében (Habovštiak 1972. 4–8). Ebben a tanulmányban több, 8–9. századi szláv előzményű erősség is található (Nagyjeszen, Blatnica-Hradek, Temetvény-Hrádok, Privigye-Hradek, Tótpróna).

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: Alsókemenec, Alsómarikó-Sirokák, Ducó, Háromudvar-Hradek, Kossuthfalva, Nagyjeszen, Nemesváralja-Martáková skála, Nyitrasárfő-Puszták, Szucsány-Skála, Temetvény-Hrádok, Tótróna, Turócjeszenő-Visegrád.

Ispánsági várak, várispánságok, erdőispánságok

A 10. század elején, a Kárpát-medencét fokozatosan birtokba vevő magyar törzsek szállásterületük biztosítására, az idegen területek felé történő elhatárolására gyepűrendszert, széles, lakatlan, de őrzéssel ellenőrzés alatt tartott sávot hoztak létre. Ezt Taksony vezér főként nyugaton, az augsburgi csatavesztést követően gyepűakadályok építésével erősítette meg. Györffy György feltételezése szerint kisebb határvárak és útelzáró várak is épültek ebben az időben, bár ezek régészeti nyomai mindmáig nem kerültek elő.

A magyar honfoglalás után legkorábban emelt várak keletkezési idejét Györffy György elgondolása szerint sokáig az államszervezet 11. századi kialakulásához, a vármegyrendszer létrejöttéhez kötötték. A későbbi régészeti és történeti kutatások azonban bebizonyították, hogy a 10. század második felében Géza fejedelem fennhatósági területétől elkülönülten több hatalmi központ jött létre a Kárpát-medencében. A zsákmányszerző hadjáratok korának lezárultával, az addig vándorló törzsek letelepedése után létrejött központokat birtokosaik várak építésével erősítették meg, még I. (Szent) István király uralkodása előtt.

A később, a 11. században kialakított vármegyék központjául szolgáló, jelentősebb kiterjedésű ispánsági várak rendszere részben új várak építésével, ritkábban a korábbi hatalmi központok erősségeinek birtokba vételével alakult ki. Bár az új központokban mindössze néhány évtized alatt várak sokaságát építették, ez aligha történhetett a központi hatalom tervszerű elgondolása, várépítési programja alapján, amit az egyes ispánsági várak sányszerkezeteinek különbözősége bizonyít. Néhány fontos vár valószínűleg már Géza fejedelem idejében is állt (Győr, Veszprém, Gyulafehérvár, Esztergom), ami azt bizonyítja, hogy ilyen típusú várak István király uralkodása előtt is épültek. Megfigyelhető, hogy a 10. század második felétől több sáncvár épült a nyugati határvidéken, de jól nyomon követhető az ország belső területén az Árpád-dinasztia növekvő hatalmának biztosítására létrehozott vártartomány-szervezetek, a későbbi vármegyék központjaiban épített várak gyarapodó száma is. A nyugati határvárak rendszerének kiépítettségét bizonyítják az Altaichi Évkönyvek. Ebben III. Henrik császár 1042. évi hadjáratáról feljegyezték, hogy kilenc várat foglalt el a Dunától északra. Ezek valószínűleg a Vág völgyében, Nyitra és Trencsén megyében álltak. A 11. századi várépítkezésekre jelentős hatással voltak az István király halálát követő belső háborúk, illetve a dukátus időszakán belüli 1042–1060 és 1063–1074 közötti három évtized harcai. Ekkor került sor Nyitra újjáépítésére és feltehetően Pozsony és Bars megerősítésére is. 2016-ban megjelent művében Mordovin Maxim összehasonlító vizsgálatokat mutat be a 10–11. századi cseh, lengyel és magyar föld-fa sányszerkezetű várak kérdésében. Az alkalmazott építéstechnika elemzése során Rudolf Proházka tipológiáját alapul véve szerkezetük alapján három fő csoportba sorolta a korszak erődítéseit. Az első csoportba felvett egyszerű paliszádfalvas, belső szerkezet nélküli, tetején csak palánkerősítéssel ellátott sáncvárak a magyar ispánsági várak építéstechnikáját illetően nem jellemzőek. A második csoportba sorolt belső vázas szerkezetű sánccok voltak a leginkább elterjedtek a korszak magyar várépítéseinél. Idetartoznak az ún. rostos sánccok, ahol a sánccra merőlegesen fektetett gerendasorok közé földet döngöltek, így ez a szerkezet nem volt önhordó. A rostostól jelentősen eltérő rácsos szerkezet építéskor az alkalmazott gerendákat keresztben egymásra fektették, a köztük lévő teret a szerkezet építésével egyidejűleg földdel töltötték fel. A rácsos szerkezet építésénél, különösen Lengyelországban szívesen alkalmazták a horgas kapcsolású vázat, amikor az

egy-egy gerendákon meghagyott erősebb faág csonkokat használták fel a gerendaváz kapcsolatainak erősítésére. Hasonló szerkezetet találtak Pozsony Árpád-kori sáncában. A második csoportba tartozik még a teljesen önhordó szerkezetként megépített zárt, kazettás szerkezet, ahol az ácsmunkával elkészített kazettákat külön munkamenetben töltötték fel. Mordovin a harmadik csoportba sorolja a belső favázzal és külső oldalukon szárazon rakott kőfallal erősített sáncokat.

Bár az egyes sánctípusok elterjedése mutat bizonyos földrajzi tendenciákat és az is megállapítható, hogy a rácsos szerkezetek főként a 9–10. században, míg a kazettások inkább a 10. század közepétől voltak használatban térségünkben, a sáncszerkezet alapján a Kárpát-medencei várakat mégsem lehet pontosan datálni. A felvidéki sáncváraknál olykor megállapíthatók a várak építéséhez mintát adó előzmények, így a Morva Fejedelemség várépítészetének hatása Garamtolmács és Nyitra esetében vagy a lengyel hatás a Felső-Tisza-vidék várainak sáncainál. A föld-fa szerkezetű sáncvárak hanyatlását korszerűtlenné válásuk mellett a 13. századtól meginduló királyi várbirokatok eladományozása, és az ezt követő társadalmi-közigazgatási változások okozták.

A királyi vármegyék kialakulása után, a 12. század végén szervezték meg a feltehetően már a 11. században az uralkodó fennhatósága alá vont királyi erdőuradalmakból és vadászhelyekből az erdőispánságokat. Az északi ország részben létrejött a zólyomi, a tornai, a szepesi, a sárosi, a pataki, a beregi és az ugoicsai erdőispánság az akkoriban még ritkán lakott erdős területeken. A népesség megnövekedésével és a királyi birtokok eladományozásával a 13. század végén és a 14. század folyamán az erdőispánságok területén új megyék alakultak. Az alapvetően erdő- és vadgazdálkodással foglalkozó erdőispánságok területén néhány helyen királyi várat építettek a 13. században. Egyelőre még tisztázatlan, hogy a Zólyomhoz tartozó Mátyásfalva (Môťová) sánvára királyi szálláshelynek tekinthető-e, és ugyanígy bizonytalan feltevés, hogy a zólyomi 14. századi kastély udvarán feltárt, a 13. század közepe elé keltezett templommaradvány egy királyi udvarház része volt-e. Bizonyos azonban, hogy a Zólyomtól délnyugatra magasodó hegyen emelt Pusztavár és a közelében épült 13. századi Alsóvár a király fennhatósága alá tartozott. A korai Gömör és Borsod vármegyéből kivált királyi magánuradalom központjában a 12. században kezdődött el Szepes várának építése. Bukovina falu közelében a 13. század közepén épült fel Liptóóvár vagy más néven Nagyvár. A Turóc megyei Znió vára a források szerint IV. Béla kedvelt tartózkodási helye volt, de felmerült Sáros várának központi része is, mint egy erdőispánság névadó erőssége. A felsoroltak mellett feltételezhetően az erdőispánsági várakhoz sorolható a sárosi Kapi várának legkorábbi része, a Bars megyéhez tartozó kalacsnai Mihályvár, az Ugoicsa megyei Nyalábvár és az eddig pontosan nem lokalizált beregi vár is. Megfigyelhető, hogy ezek a várak a zólyomi Môťová-domb kivételével már nem követték a korábbi föld-fa sáncvárak építési módját, hanem kőfalakkal – leszámítva a Pusztavár-Alsóvár együttesét – a későbbi, középkori nemesi magánvárak rendszere szerint alakították ki azokat.

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe:

Ispánsági várak: Nyitra, Óbars, Pozsony, Zemplén, Vári-Borsova.

Erdőispánsági várak: Szepes, Nagysáros-Sáros, Zólyom-Pusztavár.

12–14. századi magánvárak

Az I. (Szent) István király korában végbement nagyarányú társadalmi változások nyomán az uralkodó az ország birtokviszonyait is rendezte. A királyi és az egyházi birtokok mellett István király II. törvénykönyve rendelkezett a világi magánbirtokok jogi helyzetéről. Alapvetően kétfajta magánbirtokot különböztetett meg: az örökölt és a királyi adomány útján szerzett birtokot. Az előbbieket birtokosai a Géza, majd István politikáját támogató, megkeresztelkedett törzsfők, nemzetségfők leszármazottai lehettek, akik jellemzően birtokaik

központjában alakították ki lakóhelyüket. Ezekről ma még nagyon kevés adattal rendelkezünk. Adománybirtokot a fejedelem hívására az országba érkezett vendégek, előkelő jövevények szerezhettek szolgálataik jutalmául a királytól. A két birtokfajta közötti különbség idővel elhalványodott.

A saját jogon birtokló főemberek 10–11. századi erődített birtokközpontjairól, lakhelyeiről keveset tudunk, Györffy György feltételezése szerint ezeket a központokat a királyi vármegyék szervezésekor erővel vagy csere útján szerezte meg az erősödő központi hatalom. A kisebb birtokokon épített egyszerűbb erődített nemesi magánvárak elterjedésének ideje régészetileg csak bizonyos határok között pontosítható, általában elfogadott az „Árpád-kori kisvár” néven is ismert nemesi lakhelyek 12. század végétől induló keletkezése, de egyes kutatók (Dénes József) korábbi keletkezéssel is számolnak. Fügedi Erik 1975-ben és 1977-ben kiadott munkáiban még csak az oklevelekben egyértelműen vár (castrum, turris) néven említett magánerőségeket vizsgálta. Ezeket a várakat alapvetően királyi engedéllyel, tartós anyagokból emelték tulajdonosaik. Ilyen, 1270 előtt épült felvidéki erősségről több adatunk is fennmaradt, egyes esetekben olyan királyi várról is tudunk, amelyek erdőispánságok területén épültek (pl. Sáros, Szepesvár, Zólyom-Pusztavár), de erre az időszakra kelezhetők Hricsó, Saskó, Gimes, Temetvény és más erősségek is. A rendszerint torony, palota, néhol kápolna kiépítettségű kisebb kővárak később valódi birtokközponttá válhattak.

Nem sokkal Fügedi Erik könyvének megjelenése után, 1979-től kezdődően a kutatók (elsősorban Nováki Gyula, Sándorfi György, Miklós Zsuzsa és Dénes József) terepbejárások, felmérések során tömegesen azonosítottak olyan kisebb méretű, többnyire árokkal erődített, látható falazatok nélküli erősségeket, amelyek nem szerepelnek az oklevelekben. Egyes elképzelések szerint az okleveles említések hiányának az is oka lehetett, hogy a korabeli közvélekedés ezeket a gyengébben erődített nemesi lakóhelyeket nem tartotta „igazi” várnak. Engel Pál nézete szerint a korábbi várspánsági rendszertől eltérően (ahol a várföldek a vár uralma alá tartoztak), ezek a szegényes leletanyag miatt bizonytalanul datálható kis méretű várak nem központjai, hanem csak tartozékai voltak a magánbirtoknak. A 13. század elején végbement nagyarányú birtokadományozás kedvezett az ilyen típusú várak elterjedésének, amit igazol tömeges megjelenésük is. Az általunk vizsgált területen Alojz Habovštiak 1972-ben taglalta behatóbban ezeket a viszonylag rövid életű, okleveles adatokkal többnyire nem rendelkező ún. „kisvárakat” (Kismácséd, Vígvár, Privigye-Hradec, Blatnica-Hradec, Nemesváralja stb.), majd 2006-ban és 2007-ben Alexander Ruttkay, 2010-ben pedig Juraj Malec foglalkozott velük részletesebben.

Feld István a 13. századi várak történeti szerepét vizsgáló 2011. évi habilitációs dolgozatában a kor magánvár-építkezéseit elemezve megállapította, hogy az írott forrásokban nem említett erősségek két csoportra oszthatók. Az elsőbe az egyszerű kivitelű, de védhető udvarházak tartoznak, amelyek közül soknak a helyén később castellumot építettek. A másik csoportba várként javasolta besorolni azokat az egyszerűbb erődítésű épületeket, amelyeket a 13. század embere nem tartott castrumnak. Ezeket a 25–40x20–25 méter méretű, többnyire fából, de alkalmanként részben kőből épült várakat árok és palánkfal (néha kőfal) kerítette, a kerítésen belül pedig torony, ház állt.

A régészeti kutatások alkalmával előkerült szegényes leletanyag ezeknek a váraknak többnyire rövid vagy alkalmi használatára utal, de legtöbbször arra sem kaphatunk választ, hogy a vár tulajdonosa milyen gyakran tartózkodott az adott erősségekben. A nehezebben megközelíthető, olykor extrém topográfiai helyeken létrehozott magánvárak esetében valószínűleg a mentsvár és a kincsőrző funkció volt a meghatározó. Az ehhez a típushoz tartozó várak nem voltak alkalmasak komolyabb ostrom elhárítására, leginkább a tulajdonos család lakhelyeként, értékeinek őrzésére, kisebb támadások kivédésére szolgáltak. Építésük a tatárjárás (1241–1242) után ritkábbá vált, majd a 14. század elejére használatukkal tömegesen

felhagytak, egy részüket azonban tovább építették, bővítették, nem egy közülük egészen az újkorig fennmaradt.

Megjegyzendő még, hogy a szlovák várkutatók a Magyarországon elterjedtől eltérő tipológiát használnak. A nálunk használt Árpád-kori kisvár, korai feudális magánvár (Sándorfi György), kisvár I. és II. típus (Terei György), preklasszikus vár (Dénes József), földvár, történelem nélküli vár (Miklós Zsuzsa) elnevezések helyett a „hradek”, kis középkori erődítmény, kismanesi lakóhely kifejezéseket alkalmazzák.

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: Barkó, Bazin-Óvár 1-2, Berzété, Céke, Cseklész, Cseri-Litva, Füle, Gömörirákos-Kövi, Hönig-Újvár, Idabukóc, Kéménd, Kisaranyos, Krasznahorka, Lednic, Modrafalva-Éleskő, Nyitradivék-Kis-Hradek, Oroszvár-Bergl, Sároskőszeg-Nyestkő, Sebesvára-Sebes, Sósújfalú-Sóvár, Temetvény-Hradok, Tibavára-Tiba, Tótróna, Turina-Bodonvár, Velséc.

Huszita erődítmények

A vallásújító Jan Hus (Husz János) és Prágai Jeromos 1415. évi kivégzése után csehországi híveik tömegesen szakítottak a katolikus egyházzal és különböző új gyülekezeteket alakítottak Prágában, Plzeňben majd később Táborban. Ezek a reformáció előtti hitújító törekvések – más csoportok létezése mellett – két fő irányzat köré csoportosultak. A független cseh nemzeti államért küzdő mérsékeltebb kelyhesek, és a Tábor városát megalapító sokkal radikálisabb táboríták 1419 és 1432 között együtt küzdöttek az ellenük indított keresztes hadjáratok főként német lovagokból álló seregeivel. A huszita hadak közös vezére 1424. évi haláláig a táborita Jan Žižka volt. Ezután a táborita harcosok egy része alvezérét, Prokop Holýt követte, más részük Žižkát pótolhatatlannak tartotta, és magukat árváknak nevezve új közösséget alakított.

A Prokop vezette seregek sikerrel folytatták a küzdelmet a keresztesek ellen Csehországban, miközben 1428 és 1434 között huszita csapatok több alkalommal hadjáratokat vezettek a Felvidék nyugati és északi területei ellen. Ezek során 1431-ben felégették Trencsént, 1432-ben bevették Nagyszombatot. Portyáik folyamán eljutottak Lőcséig, Körmöcbányáig, Pozsonyig és Léváig. Az 1431 és 1434 közötti dúlások során hosszabb-rövidebb időre Nagyszombaton kívül helyőrséget hagytak Tapolcsányban, Likavában, Zsolnán, Lednicén és Szokolcán is.

A kelyhesek 1433-ban kiegészítettek az 1419-ben elhunyt IV. Vencel cseh király féltestvérével és utódjával, Luxemburgi Zsigmonddal, majd egyesített seregeik 1434-ben Lipany mellett legyőzték a táborítákat, akik ezután már csak kisebb csapatokkal folytatták harcukat, és jelentős részük kivándorolt Csehországból. A szétszóródott táboríták egy része Felső-Magyarországra menekült, mások zsoldos katonának álltak. Egyik kapitányuk, Giskra János (Jan Giskra, más írásmód szerint Jiškra) katonáival együtt magyar szolgálatba állt, és sikeres, küzdelmekkel teli karriert futott be. Erzsébet királyné főkapitányaként a Felvidék nagy részét megszerezte I. Ulászló király (1440–1444) híveitől, majd két évtizeden át V. (Postumus) László király (1445–1457) híveként kormányozta hatalmas tartományát Sáróstól Kassáig, és tovább egészen a bányavárosokig.

A királynétól Giskra megkapta Zólyom várát és uradalmát, zoldosaival megszállta a bányavárosokat, Körmöcbányát, Korponát, Lőcsét, Bártfát, Eperjest, Sáros várát, Kassát, de még Tokaj várát is. Megakadályozta az Ulászlót támogató lengyel hadak felvidéki betörését, eközben összeütközésbe került a bárók uralmát védő Hunyadi Jánossal, aki 1447 és 1452 között négy sikertelen hadjáratot vezetett a husziták ellen. V. László király 1452-es hazatérése után Giskra kiegészített Hunyadival. A megállapodás szerint addigi foglalásait megtarthatta, és kárpótlást kapott néhány lerombolandó erődítménye fejében.

Giskra felvidéki berendezkedése során jelentős hatalomra és vagyonra tett szert ugyan, mindez azonban arra nem volt elegendő, hogy rendszeresen fizesse zsoldoscsapatait, így azok a laza ellenőrzést kihasználva gyakran kisebb rablóhadjáratokat indítottak, hogy fenntartásukról maguk gondoskodjanak. Az egyes birtokba vett területek, várak biztosítására gyakran építettek kisebb várakat, amelyeket támaszpontként használva folytatták a környező vidék kifosztását. Ezek a rövid idő alatt megépíthető kisebb várak sokkal alkalmasabbak voltak céljaik eléréséhez, mint az elfoglalt, korábban emelt középkori várak, ezért a cseh zsoldosvezérek sokszor szívesebben is használták az ilyen erődítéseket.

Mátyás király Rozgonyi Sebestyén vezetésével 1460–1461-ben háborút viselt a felvidéki husziták ellen, és egymás után foglalta el tőlük a birtokukban levő várakat. A következő évben, 1462 tavaszán Giskra kiegyezett az uralkodóval, és kárpótlás ellenében átadta a még uralma alatt álló felvidéki várakat, ő pedig cseh katonáival együtt Mátyás szolgálatába állt és harcolt egészen 1471 februárja előtt bekövetkezett haláláig.

A husziták felvidéki tevékenységével foglalkozó szakmunkák jobbára történeti kérdéseket tárgyalnak. A huszita várépítészetéről, várakról a Magyar Királyság északi területein azonban napjainkig csak nagyon kevés tanulmány íródott (pl. Polla–Slivka, 1980. 69–100.) Általánosan jellemző, hogy a husziták korábban épült, néha már elhagyott várakat, várromokat szálltak meg (Barsberzence, Ducó, Murány, Ozdin), és helyreállítva azokat olykor kisebb védművekkel, sáncokkal is megerősítették. Alkalmanként templomokat (Berzété, Csütörtökhely, Szepsi) és kolostorokat (Alsómislye, Ipolyság, Jászó) is elfoglaltak, és ezeken is erődítési munkálatokat végeztek. Ahol új várakat emeltek, ott szinte mindenütt rövid idő alatt elkészíthető, kis méretű, földhányással, árokkal, palánkkal és gerendákkal megerősített, rövid használatra szánt építményeket hoztak létre, amelyek megfelelő védhetőségét elsősorban a jól kiválasztott, előnyös földrajzi fekvésű helyszín biztosította (Komlóskeresztes, Gajar, Turócjeszenő–Visegrád).

A szlovák régészeti kutatások során gyakran megfigyelhető, hogy számos vár esetében történeti adatok híján, de a helyszínen fellelt 15. századi leletanyag alapján husziták által létrehozott erődítményre következtetnek (Alsómislye-Kőhegy, Alsótaróc, Dér, Egbelény, Garamnémetfalva, Háromudvar, Hidegpatak, Igló-Zámcsisko, Kerencs stb.).

Általánosságban jellemző, hogy a huszita várépítkezések során már figyelembe vették a löfegyverek alkalmazásának hatásait is. Az általuk elfoglalt korábbi építésű várak esetében több példa van arra, hogy az erősséghez közeli, a védelmet fenyegető pontokon, kiemelkedéseken új külső védművet készítettek. Általában kör vagy ahhoz közelítő alaprajzú előmű épült például a mai Magyarországon található Zagyvafő és Sajónémeti korábbi építésű várainak közelében, melyekre Szörényi Gábor András hívta fel a figyelmet (Szörényi 2010. 103–106, 116–117), de ilyen típusú védelmi objektumok (egyes forrásokban „elővárak”) találhatóak a felvidéki Újvásár-Derenk középkori várától északra is. Az itteni kutatások két kisebb, 15. századi közepén épült elővédmű létezését bizonyították, amelyek közül az északit kettős árok és sánc vette körül. A lipitói Vichodna közelében hasonló elővédmű őrizte a közeli várhoz vezető utat. Ezek a védművek a fővár közelében lévő magaslatokat felhasználva lehetőséget adtak védőiknek, hogy a támadó ellenséget tüzfegyverekkel tartsák távol a központi erősségtől.

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: Barsberzence, Berencs-Árkus-vár, Csütörtökhely Ducó, Gajar, Hidegpatak, Igló-Zámcsisko, Kerencs, Komlóskeresztes, Murány, Ozdin, Szepsi, Turócjeszenő-Visegrád.

Erődített városok, városfalak

A középkori városok a Magyar Királyság területén jogi értelemben a 12–13. század fordulójától jelentek meg, számuk megnövekedése, felvirágzásuk azonban a tatárjárást (1241–1242) követő időszakra tehető.

A Nyugat-Európából hazánkba érkező hospesek letelepedését uralkodóink is támogatták. Ezeknek a hospesközösségeknek a megszerzett privilégiumai, köztük a számukra előírt védelmi célú rendelkezések fontos állomást jelentettek a városiasodás folyamatában. IV. Béla, I. Károly, I. (Nagy) Lajos, valamint Luxemburgi Zsigmond király alapítottak a legnagyobb számban városokat, illetve adományoztak városjogokat az ott lakók számára. A szász telepítésű bányavárosok, valamint az elsősorban kereskedelemből meggazdagodó városok (Lőcse, Bártfa, Kassa stb.) jelentették a középkori városok (civitasok) legfőbb csoportját. Az ekkor elnyerhető számos kiváltság között szerepelt többek között a védőfalak felépítésének lehetősége is.

A városok védelmi rendszerét a tatárjárást megelőző időkben nagyrészt palánkfal, vizes- vagy szárazárok és az annak belső oldalán emelt sánc jelentette. További védelmet nyújtottak a kedvező terepviszonyok (például a meredek domboldal) vagy a patakok, tavak, illetve az általuk elmozsarított, elláposított környezet. A tatárjárást követően meggyőződtek, hogy csak az erős váraknak és a jól kiépített városfalakkal védett településeknek van esélyük a sikeres ellenállásra. Ezért a közvetlen veszély elmúltával királyi támogatással nagyarányú városerősítési munkálatok kezdődtek.

A városfalak emelése hatalmas beruházásnak számított, ezért előfordult, hogy a királyi engedély birtokában először csupán fa-föld szerkezetű falat építettek, amelyet csak évtizedek múlva váltott fel kőfal, amint az Bajmóc, Bazin és Zólyom esetében is megfigyelhető (Zsolna és Rimaszombat esetében pedig a palánkfal helyett később sem emeltek kőből készült falat). A városfalak többségéről azonban elmondható, hogy a 14. századtól már kőből épültek, melyeket a falsíkból kiugró tornyok és bástyák védtek. A város legsebezhetőbb pontjait, a városkapukat különösen megerősítették, ezeket árok, felvonóhíd, kaputorony, sőt esetenként barbáknak is erősítette. Néha a városfalon belül vár is épült, melynek Podolin és Késmárk a legjobb példái. Máskor tornyos-bástyás várfallal övezett erődített templom is fennállt a városfalon belül, amely egyben az utolsó védelmi vonalat is jelentette (pl. Körnöcbánya, Selmezbánya, Korpona), ezek azonban érdekes módon nem a város központi részében voltak, hanem a város szélén a városfalhoz csatlakoztak.

Az oszmán hódítók megjelenésekor, a 16. század közepétől a városi védműveket igyekeztek korszerűsíteni (esetenként itáliai építészek bevonásával), ennek mértékét azonban sokszor behatárolták az adott közösség pénzügyi lehetőségei. A védelem kiegészítő elemeként, a városfalakon szolgálók kellő időben történő riasztása céljából a 16. század második felétől a környék magasabb pontjain megfigyelőhelyeket, őrtornyokat létesítettek, ez a jelzőrendszer főként a Felvidék középső részén, a bányavárosi régióban terjedt el. Az állandósuló török veszély eredményeképpen még a középkor után, a 16–17. században is létrejöttek fallal övezett városok (Bajmóc, Bazin, Breznóbánya, Modor, Szentgyörgy). Egyes mezővárosokat (oppidumokat), melyek magán- vagy egyházi birtokos kezén voltak, szintén fallal erősítették. A városfalak védelmét a 15. századtól főként a céhek látták el. A középkori városi közösségek alapértékének számító közös önvédelem és felelősségvállalás szellemében azonban minden városlakónak, legyen az polgár vagy céhtag, a hadi események időszakában kötelező módon részt kellett vállalnia a támadás elhárításában. A védművekkel megerősített városfalak építését, fenntartását, valamint megvédelmzését a városlakók szigorú szempontok alapján szabályozták.

A védelem gerincét alkotó céhek többnyire kijelölt falszakaszra, toronyra felügyeltek. A tornyok és bástyák rendszerint azokról a céhekről kapták elnevezésüket, amelyek karbantartották vagy a védelmét háborús időkben ellátták. Olykor fizetség ellenében zsoldosokat is fölfogadtak a polgárok saját soraik megerősítésére, és viszonylag hatékony

eszköznek bizonyult a városok között hosszabb-rövidebb időtartamra kialakított védelmi szövetség is. Amikor a város már nem tudta fedezni a védelmi kiadásokat, az uralkodóhoz fordult támogatásért. A költségek azonban elsősorban a városlakókra hárultak.

A középkort követően egy újfajta védett településtípus is megjelent a Kárpát-medencében, az erődváros. Ennek az elsősorban katonai céllal épült erődítésrendszernek a Felvidéken egyetlen példája ismert: Érsekújvár. A korabeli itáliai erődvárosok mintájára tervezett erődítményt sakktáblaszerű utcahálózattal, négyzetes főtérrel hozták létre, utóbbi területen kapott helyet az érsek palotája, a várkapitány háza és a templomok is.

A kuruc kort követően, a szatmári békekötés (1711) után már nem volt szükség a városfalakra, melyek korábbi jelentőségüket teljesen elveszítették. Ahol akadályozták a város fejlődését, ott a 18. század végétől elkezdődött lebontásuk.

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe:

Bajmóc, Bártfa, Bazin, Besztercebánya, Breznóbánya, Érsekújvár, Kassa, Korpona, Körmöcbánya, Lőcse, Modor, Selmecebánya, Szentgyörgy, Zólyom.

Őrtornyok

Az ellenség mozgásának szemmel tartására vagy egy-egy fontos útvonal ellenőrzése céljából már az Árpád-korban is épültek őrtornyok az erre a feladatra gondosan kiválasztott hegytetőkön. Ehhez a korszakhoz – pontosabban a 13. századhoz – kapcsolja a modern kori szlovák szakirodalom Tornagörgő-Bocskorkő és Kemenec egykori tornyát. Bocskorkő esetében azonban meg kell jegyezni, hogy csupán leletekből következtetnek rá, mert napjainkra teljesen elpusztult, a kemeneci tornyot pedig egyesek a lakótornyokhoz sorolják. Nem csekély mértékű bizonytalanság érzékelhető tehát e két objektumot illetően. Egyértelműen ehhez a korszakhoz köthető viszont a Bars vármegyében emelt, ma is jelentős romokkal rendelkező, ún. Zsiványtorony. Ez az épület a dendrokronológiai vizsgálatok szerint a 13. század utolsó harmadában jött létre, és egy fontos kereskedelmi utat felügyelt, valamint a 15. század végéig vámszedőhely szerepet töltött be.

Adrián Vallašek, Michal Slivka és Dusan Čaplovič az 1980-as és 1990-es években végzett kutatásaik során számos erődítési nyomok nélküli helyszín esetében, a terület elnevezéséből következtetve úgy vélték, hogy ott valójában egy megfigyelő objektum (fatorny, „hláska”) állhatott egykor, a közeli út ellenőrzése céljából. A szerzők által felsorolt pontokon (Szinna, Cirókahosszúmező, Koskóc-Hradek, Vitézvágás-Hradisko, Vyrava-Hradek, Lukácsi-Hradzisko, Kelembér stb.) azonban terepbejáráskor korhatározó lelet nem került elő, és napjainkig a feltételezett fatornyok nyomait sem kutatták régészetileg. Történeti adatok és régészeti bizonyítékok hiányában ezeknek az őrtornyoknak a megléte tehát bizonytalan, akárcsak a középkorra történő datálásuk.

1981-ben Michal Slivka és Adrián Vallašek a gömöri erősségeket kutatva egy másik érdekes hipotézissel is előállt. Eszerint a Jolsvatapolca fölött magasodó Stráň és a csetneki Hrádok csúcsán lévő egykori őrtorony más gömöri várakkal együtt egy figyelő-jelzőrendszer részeként működött valaha. Történeti adatokkal azonban ezt az elképzelést sem sikerült alátámasztani, és az említett két őrtorony régészeti kutatása sem történt meg.

Miután I. Szulejmán szultán serege 1541. augusztus 29-én elfoglalta Budát, az oszmán hódítók terjeszkedése már a Magyar Királyság északi területeit is veszélyeztette. Fülek 1554-es bevételét követően megnyílt előttük az út az észak-nógrádi területek, és a gazdag német bányavárosok felé. Az ezt követő időszakban megsokszorozódott az őrtornyok száma.

1564. május 14-én a bányavárosok védelme ügyében Selmecebányán haditanácsot tartottak, amelyen a hét bányaváros – Körmöcbánya, Selmecebánya, Besztercebánya, Bakabánya,

Libetbánya, Újbánya és Bélabánya – követein és néhány nagytekintélyű, befolyásos polgárán kívül többek között részt vett Dobó István bányavidéki főkapitány és Balassa János zólyomi kapitány is. A gyűlésen határozatokat hoztak és pontokba szedték a teendőket, megelőzendő törökök váratlan betöréseit. Az ötödik pont rendelkezése szerint annak érdekében, hogy „az ellenség közeledtét az egész vidéknek gyorsan hírül lehessen adni, állandó őrk tartandók, kik az ellenség közeledéséről jelző tüzzel és lövésekkel hírt adni kötelesek lesznek”. Ekkor tizenkét fontos pontot szemeltek ki, ahová őrtornyot szándékoztak emelni.

Az 1564-es tanácskozáson kijelölt őrhelyek egy részén – figyelembe véve a hely fontosságát és a költségeket – kőből vagy fából építettek őrtornyot. Másutt, ahol a kiemelkedő hegycsúcs már önmagában is elegendő kilátást biztosított, valószínűleg csupán egy szerényebb őrházat ácsoltak, ahová az őrk rossz időben vagy pihenés céljából behúzódhattak.

A napjainkra mindössze néhány, részben vagy egészben fennmaradt őrtorony vizsgálatok kitűnik, hogy nem egységes építési elv alapján emelték őket. Egyes tornyok komolyabb tervezésről és építési tudásról tanúskodnak (például Korpona vagy a Besztercebánya fölötti Vartovka esetében), másutt (Lucató-Stráž, Libetbánya) kőalap nélküli, egyszerű fatornyokat készítettek a környék kémlelésére.

A kialakított figyelőhelyeken jelzőmozsarat, illetve az időjárás viszonyosságaitól védett, előre megrakott máglyát helyeztek készenlétbe. A rendelkezés szerint a tüzet csak akkor gyújtották meg, ha immár bizonyos volt, hogy a török a közelben jár. Egy lövéssel jelezték a környék lakóinak, hogy legyenek éberek és elővigyázatosak, két lövéssel azt, hogy az ellenség közeledik, három lövés pedig azt jelentette, hogy a török átlépte a bányavárosi kerület határát.

Az 1564-es tanácskozáson megállapított tucatnyi helyen kívül később még számos ponton építettek őrhelyeket a bányavárosok környékén, amint azt a csekély számban fennmaradt írásos említések, illetve a közelmúltban történt terepbejárások is igazolják. Közülük néhánynak a romjai (Végles, Barsberzence), illetve terepalakulatai (Garamszentbenedek-Varticska, Szászpelsőc) ma is megfigyelhetők a helyszínen.

Nyitra várának közelében a 16. század utolsó harmadában szintén több őrtorony épült abból a célból, hogy idejében figyelmeztessenek a közeledő török csapatokra. Érsekújvár tágabb körzetében is emeltek palánkfalal védett figyelőtornyot (Tótmegyer), sőt maguk a törökök is emeltek őrtornyot (Nagysalló-Halom), ezek azonban mára teljesen elpusztultak, csak a helyük ismert.

A régebbi és mai térképeken bőséggel fellelhető Strázsa- Varta- és Őr-hegy helynevek jövőbeni kutatása, pontosabban helyszíni vizsgálata feltehetően további bányavidéki őrtornyok lokalizálását fogja eredményezni.

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe:

Barsberzence–Pusztavár, Besztercebánya-Vartovka, Cirókahosszúmező, Csetnek-Hrádok, Garamszentbenedek-Varticska, Jolsvatapolca-Stráž, Kelembér, Kemenec, Korpona, Libetbánya, Lucató-Stráž, Nagysalló-Halom, Szászpelsőc, Tótmegyer, Végles,

Barlangvárak

Az eldugott helyen lévő, védettebb fekvésű barlangokban gyakran egészen az őskorig visszamenőleg ki lehet mutatni az ember jelenlétét. Amint azt a régészeti leletek is igazolják, a középkorban, majd pedig az újkor folyamán a Kárpát-medence népe gyakran rejtőzött vész esetén a menedéket nyújtó üregekbe. A Felvidék területén sok természetes barlangot használtak menedékként, sorozás előli búvóhelyként. Az erdélyi területekhez képest azonban itt jóval kevesebb azoknak a barlangoknak a száma, amelyek nyílását védőfallal zárták le.

Ezért érthető módon szakirodalmuk is csekélyebb, a velük foglalkozó írott források száma pedig minimálisnak mondható.

A barlangvár Európa-szerte közismert és kutatott erődítménytípus, a Szlovákiában fellelhető több mint 7000 barlangot azonban erődítési szempontból átfogóan még nem vizsgálták. Ezért ebben a témakörben e könyv szerzői elsősorban a cseh Zdeněk Fišera áttekintő művét (Jeskynní hrady, střední Evropy. Praha, 2005.) használták, amely a felvidéki területek barlangvárait is kitér. Jelen kötetben mindössze két barlangvár kerül bemutatásra (Helivágása és Jászó), amelyek viszont legújabb kori irodalmuk, illetve kutatottságuk folytán nagy jelentőséggel bírnak.

Nem kizárható, hogy a Kárpátok északi területeinek barlangjait, pontosabban azok bejárati nyílásait alaposabban megvizsgálva a sziklába vésett falhelyek, malternyomok alapján további, elpusztult barlangvárak kerülnek majd elő, nem is szólva Kárpátalja területéről, amely ebben a tekintetben még teljesen feltáratlan.

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: Helivágása, Jászó.

Templomvárak

Az erődített épülettípusok jellegzetes csoportját alkotják a templomvárak, melyeket Európa-szerte építettek a fenyegető veszélyek, támadások ellen, a helyi lakosság életének és javainak megóvása céljából. A Felvidéken e kötet szerzői által felkeresett templomvárak száma meghaladja a százat, és ez a szám a jövőben feltehetőleg növekedni fog az elkövetkezendő bejárások, módszeres vizsgálatok, falkutatások és adatgyűjtések során.

Szlovák részről a templomvárak jegyzékének elkészítése, kronológiájuk, tipológiájuk elemzése még nem történt meg. Napjainkig néhány templomvár szakszerű dokumentálásáról, az erről a témakörrel készült, de jelenleg hozzáférhetetlen kéziratok létezéséről, egyes nagyobb tájegységek, megyék templomvárainak rövid összefoglaló tanulmányairól van tudomásunk. Ezért ma is nagy jelentőségű Tolnai Gergelynek a magyarországi templomvárakról 2001-ben írt könyve, amely az általunk kutatott térséget figyelembe véve is fontos műnek számít.

Máig sincs egységes, általánosan elfogadott álláspont arról, mi tekinthető templomvárnak. Jelen kötetben azok lettek a templomvárak közé sorolva, ahol a kerítőfal erődítetttségének jól megfigyelhető jelei mutatkoznak (lőrések, megerősített kapu illetve kaputorony, védőtorony, árok, stb.). Leírásra kerülnek azok az erődített templomok is, melyeknek védőfalai, védelmi elemei mára ugyan elpusztultak, írott források azonban igazolják egykori meglétüket. A védelmi elemek nélküli falgyűrű, azaz a temető körülhatárolására szolgáló cinteremfal viszont nem tekinthető erődítésnek, mivel ennek nem volt védelmi szerepe. Minden esetben rövid leírásra kerül maga a templomtest is, hiszen a védőfal és a templomépület elvben kétszeresen tagolt védelmet jelentett, bár a templom nehezen védhető bejárata és széles ablakai önmagában már kevésbé voltak alkalmasak a védekezésre. E könyv tárgyköréből adódóan azonban a szerzők nem törekedtek a templom építési korszakainak és építészeti részleteinek beható ismertetésére.

A templomok történeti-építészeti adatainak viszonylagos bőségéhez képest gyakran csupán meglehetősen szórványos információk állnak rendelkezésre a körjük emelt védőfal keletkezésének pontos dátumáról vagy az ott esetlegesen lezajlott harci cselekményekről. A Magyar Királyság északi területein a husziták megjelenésének idején, a 15. század közepén kezdődött meg nagyobb számban a templomok védelmi jellegű építménnyé alakítása. Ekkor még többnyire nem a lakosság, hanem maguk a husziták végezték el ezeket az átépítéseket, majd a templomvárba befészkelve magukat, pusztították a környező vidéket és támadták

ellenségeiket (e templomok szakrális funkciója ezekben az években többnyire szünetelt). A husziták által megszállt falusi templomok védelmi létesítményeiből napjainkra alig maradt valami. Lucska, továbbá feltételesen Berzete és Nagyturány templomainak védőfala sorolható ezek közé. A városi templomerődítések közül Korpona (és esetleg Rimabánya) tekinthető bizonyos részleteiben huszita eredetű építménynek.

A templomvárak számának gyors gyarapodása a török–magyar háborúk korára, a Buda várának elestét (1541) követő időszakra tehető. A templomok megerősítésére, védművekkel való ellátásukra elsősorban azokon a területeken került sor, amelyeket hosszú háborús időszak sújtott, illetve gyakori portyázó támadások fenyegettek. Zólyom, Nógrád és Bars vármegyében a 16. század közepén, illetve második felében, Pozsony, Nyitra és Liptó vármegyében pedig főként a 17. század folyamán jellemző a templomvárak építése, elterjedése.

A templomvár erődítésének kiépítése, összetettsége jól tükrözte az adott település anyagi erejét, hiszen a falusi vagy városi közösségnek ezt többnyire a saját költségén kellett megoldania. Ebből adódóan a védőfalak alaprajza, arányai és védelmi építményei jelentősen eltérnek egymástól. A falusi templomoknál a legolcsóbb megoldásnak számított a cinteremfal megvastagítása, majd lőréses képezése, vaskos külső támpillérek alkalmazása. Ezek az egyszerűbb templomvárak nagyobb török támadásnak nem tudtak ellenállni, azonban védelmet nyújtottak a rajtaütésszerűen megjelenő, fosztogatás és fogolygyűjtés szándékától vezérelt török–tatar portyázókkal szemben. Miután a bányavárosok vidékén a 16. század közepétől kiépült az elsősorban hegyi őrtornyokra alapozott hírszerző szolgálat, amely képes volt előre jelezni a várható támadások irányát és erejét, a lakosság idejében meghúzódhatott a védőfalas templomokban vagy nagyobb sereg felbukkanásakor az erdőségekbe menekülhetett. A 15–17. századi felvidéki templomvárak többsége tehát jóval egyszerűbb védelmi rendszerrel épült, mint amely a Magyar Királyság keleti részében, elsősorban Erdélyben emelt szász templomvárak esetében megfigyelhető. Kivételt jelentettek ez alól a városokban (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya stb.) épített templomvárak. Ezek általában a városok legkorábbi védelmi létesítményei voltak, később pedig a városfal, illetve a városi erődítményrendszer szerves részévé váltak. Ezeket a több nemzedék munkájával létrehozott, erődítményszerű városi templomvárakat védőtornyokkal, szuroköntőkkal, gyilokjárókkal, valamint felvonóhíddal és rostéllyal ellátott kaputoronnyal erősítették meg.

Néhány erődített kolostor, prépostság is épült a Felvidék területén, melyeket vagy a szerzetesek erődítették meg nagyobb biztonságuk érdekében (Garamszentbenedek, Jászó, Lelesz, Malacka, Szepeshely), vagy pedig elűzésük után erősítették meg az épületeket (Bozók, Gombaszög, Mislye stb.). Utóbbi esetekben azonban már sokkal inkább várrá alakított kolostorról, világi katonai létesítményről beszélhetünk. Többnyire azonban ez utóbbiak is – igaz, olykor csak évszázadok múlva – visszakerültek a szerzetesek, illetve egyházi rendek birtokába.

A templomvárak a kuruc kor végét (szatmári béke, 1711) követően elveszítették jelentőségüket. A védőfal és a templom közti terület gyakran megfigyelhető 18–19. századi feltöltésével a lőréses jelentős mértékben közelebb kerültek a földfelszínhez, ami jól mutatja, hogy szerepük ebben az időszakban már teljesen elenyészett. A romosodó falkoronát ezekben a századokban már inkább visszabontották, mintsem megerősítették.

A városokban lévő templomvárak zöme megérte a jelenkort, és gondosan felújítva fontos turisztikai látványosságnak számít. Az egyszerűbb építészeti formát mutató falusi templomerődítések egy része a karbantartások hiánya miatt az utóbbi két évszázadban meglehetősen rossz állapotba került, elpusztult, illetve lebontották. Bár a községi templomok műemléki kutatása számos esetben megvalósult, gyakran tapasztalható, hogy hajdani védőfalaik bevakolva, eltömött lőrészekkel várják a régészeti vizsgálatot és a szakszerű

helyreállítást. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy az utóbbi évtizedekben több helyen már a védőfalak igényes felújítása is megtörtént.

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe:

Besztercebánya, Csejte, Detreköszentmiklós, Divény, Gajar, Gölnicbánya, Karvaly, Korpona, Köcsény–Lancsár, Körmöcbánya, Lócsakürtös, Lopér, Mattyasóc, Nagysenkőc, Nemeskosztolány, Németlipcse, Nyitraszucsány, Pobedény, Rimabánya, Selmecebánya, Szentistvánkút, Szentiván, Vámosfalva, Visk, Zolna, Zsolna-Szentháromság.

Palánkvárak

A palánkerődítések szerepének jelentősége vitathatatlan a magyar történelemben, elsősorban a végvári harcok időszakában, a 16–17. század folyamán. A török hódoltság korában a magyarok és a törökök egyaránt számos palánkvárat emeltek területük védelmére. Építési módszereik, az erősségek pontos száma, az egyes helyőrségek valós létszámának megállapítása ma is viták tárgyát képezi. Tolnai Gergelynek a magyarországi palánkvárról 2011-ben megjelent hiánypótló műve arra is rávilágít, hogy a palánkvár kifejezés eléggé általánosító, története során nem alakult ki egységes elnevezése, az egyes erősségeket kivitelezésük módja szerint nehéz elkülöníteni, illetve a jelenlegi terminológia ebben a tekintetben meglehetősen pontatlan.

A palánk általánosan elfogadott értelmezés szerint cölöpökből, gerendákból, vesszőfonat közé döngölt földből épült védőfal. Egyszerűbb formája volt az egymás mellé a földbe vert karókból létrehozott kerítés, melyet latorkertnek is neveztek. A törökök előszeretettel alkalmazták a közepes erősségű, ún. levert palánkot, amely egy sárral betapasztott és ferde hajlású zsindegyel fedett, összefonott duplasoros gerendafalból állt. A „rótt palánk” merevségben majdhogynem a kőfállal vetekedett; sűrűn elhelyezett függőleges faoszlopokból készült, amelyeket vaskapcsokkal fogtak össze.

A Magyar Királyság területén a föld-fa szerkezetű építési mód már a 10–11. századi ispánsági várak esetében elterjedtnek számított, majd a 12–13. században a korai földesúri magánvárak („kisvárak”), a 14–15. században pedig az udvarházak és városok védelmét is gyakran ily módon növelték. Mátyás király (1458–1490) korából, a Duna mentén kiépült déli végvárrendszer területéről is fennmaradtak adatok palánkvárról.

Az ország középső részének török megszállását és Buda elfoglalását (1541) követően a Habsburg uralkodók számára világossá vált, hogy új védővonal kialakítására van szükség az észak felé irányuló, egyre gyakoribbá váló török támadások megfékezésére érdekében. Ezért igyekeztek az elvesztett várak közti hézagokat palánkvárak emelésével kitölteni, biztosítani. A keresztény kézen maradt területeken a 16. század második felében jelentős mennyiségű palánkvár, valamint palánkkal megerősített templomok, városok létrejötté figyelhető meg. Építettek palánkot azonban várak vagy kastélyok mellé is, a nagyobb létszámú lovasság és gyalogság elhelyezése céljából. Fontos hozzátenni, hogy a török–magyar harcokon kívül a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség közt a 16. század közepén már javában dúló háború is jó néhány kisebb palánkvár felépítését eredményezte. Palánkból készült ostromvárról is van tudomásunk (ilyen készült például Murány 1549-es bevétele során). A 17. században a palánkkal megerősített újabb helyek száma már nem volt jelentős, a korábbiakat viszont továbbra is karbantartották.

Török részről 1541 és 1560 között kiemelkedően sok palánkvár épült az általuk elfoglalt területeken. Számuk folyamatosan gyarapodott, és még a 17. században sem csappant meg jelentősen az újabb és újabb, palánkkal erősített helyek száma, szemben a keresztények uralta országrészekkel.

A palánkok, palánkvárak tömeges alkalmazásának titka főként abban rejlett, hogy aránylag olcsón és gyorsan lehetett megépíteni őket a helyben vagy a közelben meglévő erdők faanyagából. Viszonylag rendszeres karbantartást igényeltek, ellenben könnyen kijavíthatók voltak. Leginkább a tűz veszélyeztette a palánkfalat, ezért ha teheték, építéséhez égerfát vagy mocsári tölgyet használtak fel, mert azok nem gyulladtak meg, és a kétoldali tapasztás is meglehetősen bevált és hatásos módszernek bizonyult.

A 17. század végére a palánkvárak jóformán teljesen elvesztették korábbi jelentőségüket, és karbantartás hiányában hamar pusztulásnak indultak. Napjainkra nyomuk sem maradt, csak régészeti kutatások során bukkannak olykor palánkból származó facölöp maradványára vagy a cölöpsor helyére utaló lyukakra.

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe:
Nyitra-Nagyemőke, Párkány, Rimaszombat-Szabadka, Szőgyén, Verebély.

Erődített udvarházak, castellumok, kastélyok

A castellum előzménye sok esetben a középkor évszázadaiban általánosan használt nemesi lakóhely, az udvarház. Ennek alapvető jellemzője volt a kőből épült torony vagy épület(ek), amelyek nem feltétlenül alkottak összeépült együttest (Zaluzsány, Poltár). Úgy tűnik, hogy a fából készült kerítés vagy palánk építéséhez, esetleg körülárkolásához nem kellett külön uralkodói engedély, de az udvarház további erődítéséhez már igen.

A 14. század második felében megjelenő erősségtípus, a castellumok száma a 15. század második felében, majd egészen 1526-ig meredeken növekedett, sőt ezek tették ki az ebben az időszakban kiadott uralkodói építési engedélyek túlnyomó többségét. A megépült castellumok valószínűleg főként az ország déli részén, a török fenyegetés árnyékában létesültek, noha vannak róluk adataink a királyság védettebb területeiről is. A Mohács utáni bizonytalanság és polgárháború következtében tovább növekedett az erődítési kedv.

De mi is különbözteti meg a castellumot a castrumtól, a vártól? Építészeti kialakításában vagy az alkalmazott védelmi elemek vonatkozásában sokszor nem lehet jelentős különbséget találni. Erre vonatkozóan nem is maradt fenn határozott értelmezés. Jóllehet a középkori emberek és tisztségviselők bizonyára meg tudták különböztetni a castellumot más erősségtől, véleményalkotásuk nemcsak az erődítettség jellegzetességein alapult. Koppány Tibor a castellumok több formáját ismerteti: idesorolja a kőből épült, akár többszintes nemesi udvarházat és a hozzá tartozó, gazdasági épületek csoportját körülvevő védőfalak és tornyok erődítéséből álló, vár módjára kiépített erősséget, valamint a központi kőtorony köré emelt védelmi rendszert, sőt még a castellum módjára épített, árokkal körülvett házat is.

Horváth Richárd véleménye szerint a castellum fontos, nem építészeti jellegzetessége az volt, hogy a középkor végére az egész országban kialakult a váruradalmak hálózata, ezért az újonnan kiadott építési engedélyek már nem szólhattak új váruradalom alapításáról, hanem csak a meglévő uradalmak egyes erődítéssel nem rendelkező részein engedélyezhették új erősség építését vagy már meglévő nemesi lakhely erődítését. Persze vannak kivételek, egyes esetekben castellum köré is szerveződött kisebb uradalom, így az uradalmi központtá is válhatott.

Esetenként castellumnak vagy fortalitiumnak nevezték a felvidéki husziták kisebb várait, a korban alkalmazott ideiglenes ostromvárakat (pl. Hrussónál). A szlovák kutatók sokszor használják a castellum kifejezést a magyarországi terminológiában általánosan „kisvár”-ként emlegetett erősségekre is. További terminológiai bizonytalanságot okoz, hogy ugyanazt az erősséget egyes esetekben hol castrumnak, hol pedig castellumnak nevezik a források, sőt időnként előfordul a fortalitium, vagy a curia nobilitaris és több más meghatározás is.

Mindenesetre megállapítható az a tendencia, miszerint udvarháznak (domus, curia, curia nobilitaris) számítottak az egyszerű árok-fakerítés erődítésű kőépületek vagy tornyok, míg a castellum „vár módjára” épített új épületet vagy így megerősített, korábban is álló nemesi lakhelyet jelentett. Az épület kialakítása mellett annak megnevezésére hatással volt a tulajdonos társadalmi állása, betöltött tisztsége, sőt akár az épületről tudósító írnok nyelvtudása is. Bár következtetlenül alkalmazták az erősségek elnevezését, az soha nem fordult elő, hogy egyszerűbb, esetleg csak részben kőből épült udvarházat castellumnak neveztek volna.

A castellum szóból eredő magyar kastély elnevezés a 15. századtól már ismert volt, majd a 16. századra lassan azonosult a szabályos tervek szerint épített sarokbástyás vagy bástyaformát utánzó saroktornyos épülettel. Ekkor még a kastélyok fontos kelléke volt a várszerű kialakítás, külső védőárokkal, felvonóhidak kapuval, valamint a falakon kialakított lőrésrendszer.

Koppány Tibor és Alojz Habovštiak kísérletet tettek a castellumok csoportosítására, azonban számos kérdés nyitva maradt, ezért e kötet szerzői nem kategorizálták a tárgyalt objektumokat.

Később, a 18. századi békésebb idők elérkezésekor a várak és a kastélyok, castellumok védelmi szerepe megszűnt. A védőárkokat feltöltötték, a bástyákat átalakították, a külső védőfalak jelzesszerű kerítésé szelődtek, a lőrések díszítménnyé változtak. Ezek a tágas, kényelmes, reprezentatív lakóhelyek azonban már nem tartoznak e könyv tárgykörébe.

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe:

Alsómicsinye, Bát, Battyán, Betlér, Borsi, Bossány, Brogyán, Deméte, Deregyő, Divékújfalú, Divény, Dolha, Dubravica, Eperjes-Alsósebes, Felsőbodok, Felsőelefánt, Frics, Galánta, Garamkirályfalva, Garamszeg, Garany, Gömörfüge, Hertnek, Homonna, Kecser, Kistorboszló, Kotesso, Lakács, Nagybicse, Nagyselmec, Nagyugróc, Necpál, Nemeskosztolány, Nemessány-Zaluzsány, Pécsújfalú, Radvány, Simonyi.

Ágyútornyok, rondellák, bástyák és erődök

A 15. század végére nyilvánvalóvá vált, hogy az egyre jobb és mozgékonyabb ostromtüzérség a védelem részéről új megoldások keresését teszi szükségessé. Tekintve, hogy a kora újkori hadviselés súlypontjai a várak voltak, elsősorban azok megerősítésével, átépítésével, kiegészítésével igyekeztek növelni a védekezés hatékonyságát. A század elején már széles körben ismert és használt lövegek fejlesztésével egyre félelmetesebb fegyverhez jutottak az ostromlók. A korábbi kőgolyó lövedékeket a század végére felváltották a nagyobb, romboló erejű vasgolyók, aminek következtében csökkenteni lehetett az addig ormóttan nagyságú ágyúk méretét. Az ágyútaliga (böröck), a nyergesszékér és a kerekcsap felalálása egyszerűbbé tette az ágyúcsövek szállítását, így azok használata a 16. század elejére általánossá vált a várostromokban.

A korábban épült középkori várakat átalakításokkal tették védhetőbbé már a 15. század folyamán. A várfalakat megvastagították és alacsonyabbra építették, belső oldalukon földtöltéssel támasztották meg. A passzív védelem fokozása mellett megjelentek az aktív védekezés céljára épített létesítmények, ahol a védelem lövegeit lehetett elhelyezni. A várvédő ágyúk legfontosabb feladata a falak oldalazó védelme mellett a támadók lövegállásainak megsemmisítése volt. Hogy sikerrel tudják végrehajtani ezt a távolharcot, a védekező lövegeket lehetőleg magasan igyekeztek elhelyezni. Ennek egyik megoldása a többnyire a várható támadás irányában épített különösen vastag falú, többszintes ágyútornyok

létrehozása volt. Ilyen ágyútorony több felvidéki várban épült, nem egy közülük ma is jó állapotban van. Áll Trencsén délkeleti tornya, Somoskő három és Fülek két ágyútornya is. Ma is impozáns látványt nyújt Vöröskő vagy Bozók várainak négy-négy tornya. A masszív földemekkel készült ágyútoronyok alaprajza változatos, négyszög, ötszög, esetleg körhöz közelítő is lehetett.

A könnyebben sebezhető, magas ágyútoronyok mellett elterjedt a környező várfalakkal azonos magasságú, esetenként kissé alacsonyabbra épült, kör alaprajzú rondellák használata. A rondellákban jelentős mennyiségű ágyút lehetett elhelyezni, ami fokozta a védelem erejét és többé-kevésbé képes volt kielégíteni az oldalirányú védekezés igényét is (például Zsolnalitva, Detrekő). Ezeket a nagy átmérőjű, lábukatnál vastagított falazatú építményeket legtöbbször már meglévő várak támadható oldalának védelmére utólag építették egészen a 17. század elejéig. A rondellák egy speciális fajtáját – a barbakánt – gyakran alkalmazták vár- vagy városkapuk külső védelmére, például Bártfán vagy Kassán.

A tűzfegyverek és az azokkal vívott harc tökéletesítése a védőket is rákényszerítette új módszerek kifejlesztésére. A 16. század közepére elsősorban itáliai hadmérnökök alkották meg az ún. olasz rendszerű várépítési rendszert. A mérnökök alapvetően a várak vagy erődök építésének a módszerét tökéletesítették, amelynek azonban egyes elemeit, a teljes rendszerből kiragadva, Magyarországon gyakran alkalmazták korábban épült várak védelmi képességének javítására.

Az olasz rendszerben főként sík vidékre tervezett várak építésekor csak egyenes vonalú falazatokat alkalmaztak, a falak töréspontjaira pedig ötszögletű bástyákat építettek. A bástyák közötti falakat, a kurtinákat és többször magukat a bástyákat is földtöltések támasztották meg a belső oldalukon. Az így kialakított rendszer minden falszakaszát és előterét tűz alatt tudták tartani a bástyákon és a falakon elhelyezett ágyúkkal. A rendszer fejlődésének első szakaszában a kurtinák hosszához képest kis méterű bástyákat alkalmaztak, ami azt eredményezte, hogy a várharc súlypontja a bástyák közötti hosszú falszakaszokra került, és a bástyákra a szükségesnél kevesebb löveget tudtak elhelyezni. Ebben a rendszerben a kurtinák hosszát alapvetően a bástyákon elhelyezett ágyúk lőtávolságához igazították. Egyes esetekben a túlságosan hosszú, egyenes falszakaszok közepére kisebb ötszögletű védművet – puntonét – vagy háromszög alakban kiugró védművet, piattaformát építettek. Az olasz rendszer további tökéletesítése során a bástyák méretét jelentősen megnövelték, a falakra merőleges bástyafal egy részét a bástyatorok felé hátrahúzták, hogy az itt elhelyezett ágyúk védve legyenek, a kurtinák hosszát pedig a kézfegyverek lőtávolságához képest állapították meg.

A török háborúk korában Magyarországon gyorsan elterjedt az új építési módszer, amelynek bevezetését az országba hívott olasz várépítészek irányították. Azonban a pénzhiány, a várőrsek kis létszáma oda vezetett, hogy kevés teljesen új erőd épült, azoknál is csak elvétve készítettek a falakon kívül, a vár előterében külső védműveket.

Az északi országrészben teljesen új, olasz elvek alapján készült el Komárom vára a 16. század közepén, majd Érsekújvár erődje 1582-re. Ide sorolható Gúta vára, és a 17. század végén felépített kassai Citadella is. Teljesen új tervezésű védőfal rendszerrel vették körül Észak-Magyarország legfontosabb hadiipari központját, Kassa városát is. Később, Érsekújvár eleste után új, hatszögletű erőd épült Galgóc közelében 1673 körül, amelyet Lipótvár néven ismerünk. A Felvidéken több helyen épültek olasz bástyás kiegészítések a régebbi várakhoz, így például Berencs váránál, Nyitrán, Füleken, Ólublón, Várjeszenőn. Máshol a középkori várat vették körül új falakkal és bástyákkal, mint Semptén vagy Ungváron. Munkácson az is előfordult, hogy oly nagy mértékű építkezés történt a régebbi vár környezetében, hogy az már szinte új erődnek számítható.

A Felvidéken gyakori városerődítések korszerűsítése során a magas költségek ellenére többször építettek olasz rendszerű bástyákat, például Bazin, Modor, Korpona vagy Bakabánya esetében. Néha még kastélyok erődítésénél is alkalmazták az olasz bástyás rendszert (mint

Holicsnál), amely sok esetben inkább díszítő elemként, mint valódi erődítésként szerepelt (például Galánta, Cseklész esetében).

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe:

Ágyútoronyok: Bozók, Cseszte-Vöröskő, Fülek, Garamszentbenedek, Somoskő, Trencsén.

Rondellák: Árva, Beckó, Berencs, Csábrág, Detrekő, Gimes, Lubló, Zsolnalitva.

Barbakánok: Bártfa, Eperjes, Kassa.

Bástyák: Berencs, Nyitra, Sempete, Várjeszenő.

Bástyás várak, erődök: Érsekújvár, Gúta, Kassa-Citadella, Komárom, Lipótvár, Munkács, Ungvár.

Bástyás kastélyok: Cseklész, Divény, Gács, Galánta, Holics.

Tábori erődítések, ostromsáncok, hosszanti sáncok, redutok, ütegállások

A tüzérség fokozott alkalmazása nyomán kialakított olasz rendszerben épült várak megvívásához nagy létszámú ostromló sereg, átgondolt ostrommódszerek és megfelelő hadiszer ellátás volt szükséges. A hadjáratok a 15–16. században még elsősorban várostromok sorozatát jelentették, viszonylag kevés jelentős mezei csatával. Az egyre bonyolultabbá és kiterjedt külső védőrendszerrel megépített várak ostroma nagyobb és a korábbinál jobban szervezett ostromló sereg összeállítását igényelte. A nagy támadó seregek ellátása, felvonulása és a szükséges ostromeszközök szállítása komoly feladat elé állította a hadjáratok vezetőit. Amikor a várvédelem is elkezdte használni a tüzefegyvereket és ezzel aktív védelmet folytatott, az ostromlókat rákényszerítette új ostrommódszerek kidolgozására és alkalmazására. A 14–15. század folyamán a várak ostromára készülők többnyire csak táboraik megerősítésére alkalmaztak gyorsan elkészíthető tábori erődítéseket (lásd Csábrág). Később ez kiegészült az ostromütegek részére épített ágyúállásokkal (Murány) és a falak aláaknázásához készített földalatti járatok készítésével.

A jól kiépített várak megvívásához a 16–17. század folyamán kialakult rendszer szerint az ostromlók először sáncokkal körülzárták a várat a kitörések megakadályozására, majd jóval nagyobb körben az ostromlók táborának védelmére is sáncműveket emeltek. Ezután a támadó gyalogság védelmére a falakat többszörösen tört vonalban megközelítő ostromárcok és sáncok rendszerét készítették el. A közelítő ostromárcok töréspontjaihoz telepítették a várat támadó ütegeket. Az így kiépített ostromárcok és sáncok napjainkra a vizsgált területeken nem maradtak fenn, de felső-magyarországi alkalmazásuk ábrázolása és leírása több esetben maradt ránk (például Érsekújvár, Nyitra). Az ostromlottak is alkalmazták védekezésük folyamán az előre elkészített tábori erődítések rendszerét (Párkány, 1604) és az ostrom során a szétrombolt falak ideiglenes megerősítését is, az erre a célra idejében felhalmozott anyagokból.

A 14. századtól kezdve egyre fegyelmezettebbé és szervezettebbé váló gyalogos csapatok a 15. század végére elavulttá tették a lovas hadseregre alapuló lovagi harcmodort. A kézfegyverek tökéletesítése, a zsoldosok alkalmazása, az alakzatok begyakorolt együttes mozgása oda vezetett, hogy a 16. századra kialakult az egységes európai gyalogság. A lovasegységek szerepe még sokáig fennmaradt, azonban a seregek fő erejét egyre inkább a gyalogos egységek alkották. A 17. század közepére a még mindig fontos várostromok mellett egyre nagyobb szerepet kaptak a mezei ütközetek. Erre az időre az európai hadseregek további jelentős változásokon mentek keresztül. A hadsereg gerincét a zsoldostársaságok által toborzott legénység adta. A sokáig zárt formációkban harcoló egységek helyett elkezdődött a

vonalharcászat kialakulása. Átszervezték a hadseregek taktikai egységeit, a lovasság új szerepet kapott, a fegyverzet is jelentős fejlődésen ment keresztül. A nyugati hadseregek a század végére elkezdtek állandó hadsereggé átalakulni. A 18. században kialakult a tisztikar, megkezdődött a hivatásos tisztek képzése.

A hadsereg operatív létszámának folyamatos növekedése szükségessé tette erősített raktárak létesítését a hadművelési területen. Ezek és más létesítmények iránti fokozódó igény miatt fontossá vált a műszaki egységek szervezése. A korszak manőverezésre, menetelésre épülő hadvezetési elvei kezdték felértékelni a sokáig katonáknak sem tekintett műszaki alakulatokat. Magyarországon a visszafoglaló háborúk idején már olyan nyílt csatákban születtek a legnagyobb sikerek (pl. Szalánkemén, Zenta), ahol a tábori erősítések és műszaki záruk építése is jelentős szerepet kapott. A kor vezető szárazföldi katonai hatalma, Franciaország már a 17. század végén megkezdte a hadmérnökök képzését, aminek fontosságát a Habsburg birodalomban is felismerték, ahol 1718-ban kezdte meg működését a bécsi hadmérnöki akadémia. Addigra már jelentős tudományos eredmények álltak rendelkezésre a matematika, a ballisztika, a fémipari ismeretek és az erődépítészet terén.

A 17–18. század fordulójára jelentős fejlődésen átesett nyugati hadseregek képzési és műszaki teljesítményét a kivérzett magyar területek hadseregfejlesztése nem tudta követni. Jellemző, hogy a Rákóczi szabadságharc alatt a fejedelem tüzérséggel, erősítések- és tábori erősítések építésével kapcsolatban mindvégig francia szakértőkre szorult. Ugyanebben az időszakban a császári hadak képzett szakemberek segítségével jelentős sáncműveket alkottak (Jablonka melletti sáncok, Morva menti sáncok, Vavrisó környéki sáncok, Verbóc környéki sáncok).

1716-ban a tüzérség keretén belül felállították az aknász századot, Mária Terézia uralkodása alatt létrejött a hadmérnöki kar, az árkász testület, a vízi műszaki alakulatok, majd később, 1758-tól a hadjáratok idejére alkalmilag felállított utász testület is. Ezekben az alakulatokban már több magyar tiszt is szolgált. Az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború tapasztalatait felhasználva ezek az alakulatok vettek részt az egyes felvidéki sáncépítési munkákban, például a Jablonkai-hágó erősítéseinek továbbfejlesztésében. A korszak érdekes epizódjának sáncépítészeti emlékeit a bari szövetséghez tartozó lengyelek hozták létre Bártfa környékén, a magyar határ mentén.

A francia forradalom után ismét jelentős hadseregszervezési reform következett, létrejöttek a hadkötelezettségen alapuló tömeghadseregek. A taktikai egységek átszervezése, a fegyvernemek együttműködésének javulása megkövetelte a műszaki egységek fejlesztését is. Ebben a korban már ritkán építettek hosszú, összefüggő sáncrendszert, egyre gyakoribbak lettek az egymást támogatni képes, önálló tüzérségi állások, redutok építése a hadműveletek során vagy előkészületként a várható támadások elhárítására (Pozsony, 1809).

Az 1848–1849-es magyar szabadságharc idején mindkét harcoló fél alkalmazta a tábori erősítéseket, sáncokat és műszaki záruk építését. Pozsonyligetnél és Pozsony északi részénél, valamint Komárom védelmére a magyarok, míg Trencsén és Galgóc-Lipótvár környékén az osztrákok építettek redutokat, ütegállásokat. Ezeknek kevés maradványa látható napjainkban.

Még kevesebb figyelhető meg mindazokból a műszaki zárukból, amelyek minden sáncmű építésének elengedhetetlen kellékei voltak. A szinte kizárólag földmunkával épített, fából készült palánkokkal, kapukkal, barakkokkal, lövegpadozattal kiegészített tábori erősítéseket még számos egyéb, az ellenség mozgását akadályozó elemmel egészítették ki.

Ilyenek voltak a sánccfalba épített vagy álcázott gödörbe helyezett hegyes karók-cövekek, a korabeli térképeken feltűnő sövényakadályok, ágtorlaszok vagy kivágott fákból készített vonszolt fatorlaszok. De idetartoztak a lovak lábát megsebesítő vassulyom, a lándzsákból összeállított spanyolbak, a löporrobbantással működtetett kőszórá üregek és a sáncok elé előre föld alá rejtett aknák is.

A témához kapcsolódóan az alábbi jellemző példákat ajánljuk az olvasó figyelmébe:

Ostromtáborok, ostromárkok: Csábrág, Detrekőváralja, Érsekújvár, Hrussó.

Védelmi tábori erődtések: Párkány.

Erődtett raktárak, táborok: Bari szövetség sáncái.

Hágók, átkelőhelyek tábori erődtései: Jablonkai sáncok, Jányok, Kralován, Liptóújvár-Vavrisó sáncái, Verbóc és Fehérhalom közötti sáncok.

Újkori hosszú sáncok: Jablonka-Kleine Schantz, Morva menti sáncok.

Napóleon kori sáncok: Pozsony-Pozsonyliget.

1848–1849-es sáncok, redutok: Galgóc, Komárom, Pozsony, Trencsén.